

Асау Айниязұлы Қайратдокторант, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: qairatasau@gmail.com**ОРТА ТҮРКІ МӘТІНДЕРІНДЕГІ МЕДИЦИНА ЛЕКСИКАСЫ:
СЕМАНТИКАСЫ ЖӘНЕ ЖАҢҒЫРУ ӘЛЕУЕТІ**

Аңдатпа. Мақалада орта түркі дәуіріндегі медициналық лексиканың қалыптасуы, дамуы және қазіргі қазақ медицина терминологиясындағы семантикалық трансформациясы қарастырылады. Орта түркі жазба ескерткіштері – түркі халықтарының тілдік, мәдени және ғылыми дүниетанымын сақтаған құнды дереккөздер болып есептеледі. Атап айтқанда, «Диуани лұғат ат-түрк», «Құтадғу білік», «Шипагерлік баян» секілді шығармалардағы медициналық атаулардың тарихи сипаты мен қазіргі қолданысы тарихи салыстырмалы тұрғыда талданады. Зерттеу барысында тарихи салыстырмалы, диахрондық және синхрондық әдістер қолданылып, медицинаға қатысты бірқатар лексемалардың мағыналық кеңеюі, мағыналық тарылуы мен терминденуі әрі жаңғыру үдерісі айқындалады. Сонымен қатар Ислам өркениетінің ықпалы, араб-парсы тілдік қабатының түркі медициналық терминологиясына әсері көрсетіледі. Мақалада ортағасырлық түркі медициналық трактаттар мен этномедициналық деректердің тілдік жүйедегі орны сараланып, қазіргі терминжасам үдерісінде ұлттық сөздікқорымызды тиімді пайдалану мәселесі сөз болады. Зерттеу нәтижесінде ортағасырлық түркі тілінен әртүрлі жолдармен қазақ тілінің лексикалық қорында сақталған *обыр*, *зембіл*, *сарысу*, *тәж*, *камфара*, *қандауыр* сөздерінің қазіргі қолданыста қайта жаңғыру ерекшеліктері айқындалды. Сонымен қатар ортағасырлық түркі дәуіріне тән медициналық лексиканың қазіргі қазақ медициналық терминологиясының тарихи негіздерінің бірі екендігі көрсетіліп, аталған лексикалық бірліктердің тарихи-тілдік және мәдени-танымдық сабақтастығы жүйелі түрде сараланды.

Тірек сөздер: медициналық лексика; түркі медицинасы; орта түркі жазба ескерткіштері; медицина терминологиясы; семантикалық жаңғыру.

Сілтеме жасау үшін: Қайрат А.А. Орта түркі мәтіндеріндегі медицина лексикасы: семантикасы және жаңғыру әлеуеті. *Tiltany*, 2026. №3 (103). 108-120-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-108-120>**Асау Айниязұлы Қайрат**докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: qairatasau@gmail.com**МЕДИЦИНСКАЯ ЛЕКСИКА В СРЕДНЕТЮРКСКИХ ТЕКСТАХ:
СЕМАНТИКА И ПОТЕНЦИАЛ ВОЗРОЖДЕНИЯ**

Аннотация. В статье рассматриваются формирование и развитие медицинской лексики среднетюркского периода, а также её семантическая трансформация в современной казахской медицинской терминологии. Письменные памятники среднетюркской эпохи представляют собой ценные источники, сохранившие языковую, культурную и научную картину мира тюркских народов. В частности, в историко-сопоставительном аспекте анализируются исторические особенности и современное функционирование медицинских наименований, зафиксированных в таких произведениях, как «Дивану лугат ат-турк», «Кутадгу билиг» и «Шипагерлик баян». В ходе исследования применяются историко-сопоставительный, диахронический и синхронический методы, на основе которых выявляются процессы семантического расширения, семантического сужения, терминологизации и актуализации ряда лексем, относящихся к сфере медицины. Кроме того, рассматривается влияние исламской цивилизации и арабо-персидского языкового пласта на формирование тюркской медицинской терминологии. В статье определяется место средневековых тюркских медицинских трактатов и этномедицинских источников в системе языка, а также рассматриваются возможности эффективного использования национального лексического фонда в современном терминологическом образовании. В результате исследования выявлены особенности возрождения в современном употреблении слов *обыр*, *зембіл*, *сарысу*, *тәж*, *камфара*, *қандауыр*, восходящих к среднетюркскому периоду и различными путями сохранившихся в лексическом фонде казахского языка. Установлено также, что медицинская лексика среднетюркского периода составляет одну из исторических основ современной казахской медицинской терминологии. Выявлена и систематизирована историко-языковая и культурно-когнитивная преемственность рассматриваемых лексических единиц.

Ключевые слова: медицинская лексика; тюркская медицина; письменные памятники среднетюркского периода; медицинская терминология; семантическая ревитализация.

Для цитирования: Қайрат А.А. Медицинская лексика в среднетюркских текстах: семантика и потенциал

возрождения. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 108-120. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-108-120>

Assau Kairat

Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: qairatasau@gmail.com

MEDICAL VOCABULARY IN MIDDLE TURKIC TEXTS: SEMANTICS AND REVITALIZATION POTENTIAL

Abstract. The article examines the formation and development of medical vocabulary in the Middle Turkic period, as well as its semantic transformation in contemporary Kazakh medical terminology. Written monuments of the Middle Turkic era are valuable sources that preserve the linguistic, cultural, and scientific worldview of the Turkic peoples. In particular, the historical features and contemporary functioning of medical terms recorded in such works as *Dīwān Lughāt al-Turk*, *Kutadgu Bilig*, and *Shipagerlik Bayan* are analysed from a historical-comparative perspective. The study employs historical-comparative, diachronic, and synchronic methods to identify processes of semantic broadening, semantic narrowing, terminologization, and revitalization of a number of lexical units related to the field of medicine. In addition, the influence of Islamic civilization and the Arabic-Persian lexical layer on the formation of Turkic medical terminology is examined. The article determines the place of medieval Turkic medical treatises and ethnomedical sources within the language system and considers the possibilities of effectively using the national lexical resources in contemporary term formation. The study reveals the specific features of the revitalization in contemporary usage of the words *obyr*, *zembil*, *sarysu*, *taj*, *kamfara*, and *qandauyr*, which date back to the Middle Turkic period and have been preserved in the lexical stock of the Kazakh language through various pathways. It is also established that the medical vocabulary of the Middle Turkic period constitutes one of the historical foundations of contemporary Kazakh medical terminology. The historical-linguistic and cultural-cognitive continuity of the lexical units under consideration is identified and systematized.

Keywords: medical lexicon; Turkic medicine; Middle Turkic written monuments; medical terminology; semantic revitalization.

For citation: Kairat, A. Medical Vocabulary in Middle Turkic Texts: Semantics and Revitalization Potential. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 108-120. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-108-120>

Кіріспе

Медицина лексикасы белгілі бір халықтың денсаулық, ауру, ем, адам ағзасы және табиғат жөніндегі танымын сақтайтын тарихи-мәдени қабат болып саналады. Түркі халықтарының емшілік тәжірибесі көшпелі өмір салтымен, мал шаруашылығымен және табиғи ортаға бейімделу ерекшеліктерімен ұштаса отырып, ислам өркениеті арқылы орныққан жазба медициналық дәстүрмен сабақтастықта қалыптасты. Сондықтан орта түркі мәтіндеріндегі медициналық атауларды зерттеу тіл тарихын ғана емес, түркі дүниесінің ғылыми-танымдық жүйесін де тануға мүмкіндік береді.

Қазақ және жалпы түркі медицинасына қатысты деректердің ерте қабаты сақ дәуірі жөніндегі антикалық авторлардың мәліметтерімен де ұштасады. Гиппократ пен Геродот еңбектерінде көшпелі ортадағы дене аурулары, жарақат, ат үстіндегі өмір салты және емшілік қызмет туралы мәліметтердің берілуі дәстүрлі медицинаның әлеуметтік тәжірибе ретінде ерте қалыптасқанын көрсетеді (Шадкам, Қыдырбаева, Тұяқбаев, 2021). Дегенмен бұл деректерді нақты лексикалық жүйе ретінде танытатын негізгі жазба арнаны орта түркі дәуірінің ескерткіштері мен кейінгі кезеңдегі кітаби медициналық мұралар құрайды.

Орта түркі дәуіріндегі медициналық лексика біртекті емес: онда тәжірибелік емдеу атаулары, дәрілік өсімдіктер мен жануар тектес емдік заттар, құрал-жабдық атаулары, адам ағзасы мен ауру атаулары, сондай-ақ сакралды-қорғаныштық сипаттағы ұғымдар қатар кездеседі. М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі *bitig*, *yil kovuz bitigi*, *monçuk*, *kaş* тәрізді тұмар, көзмоншақ, қорғаныш атаулары; *egir*, *yava/yawa*, *añduz*, *keküş*, *ildruk* тәрізді емдік өсімдік атаулары; *arkaşak*, *belik*, *sorgu*, *qanağū* сияқты медициналық құрал атаулары бұл қабаттың тақырыптық аясын кеңінен танытады (Қағарлы Mahmud, 2023). Мұндай деректер ортағасырлық емшілік танымда эмпирикалық тәжірибе мен мифологиялық-сакралды түсініктің қатар өмір сүргенін дәлелдейді.

Ислам өркениетінің таралуы түркі медициналық тілінің даму бағытын өзгертті. Түркі тіліне

араб-парсы ғылыми лексикасы арқылы дәрігерлік, фармакология, анатомия және емдеу әдістеріне қатысты көптеген атаулар енді. Сонымен қатар түркілік төл атаулар да жаңа ұғымдарды білдіретін мағынада қолданыла бастады. *Зембіл, тәж, камфара* сияқты кірме лексемалардың қазіргі медицина тілінде жаңа терминдік қызмет атқаруы осы көпқабатты тілдік үдерістің нәтижесі десек болады.

Қазіргі қазақ медицина терминологиясында латын негізді халықаралық терминдер мен орыс тілі арқылы енген атаулармен қатар, қазақ тілінің төл сөздік қоры негізінде жасалған баламалар да белсенді қолданылады. Алайда орта түркі және ескі кітаби мәтіндердегі медициналық лексемалардың қазіргі ғылыми қолданыста жаңғыру сипаты, олардың мағыналық кеңеюі мен тарылуы, сондай-ақ жаңа қызметте жұмсалыуына байланысты туындаған семантикалық өзгерістері әлі де жүйелі зерттеуді қажет етеді. Осыған байланысты тарихи медициналық атауларды этнографиялық дерек ретінде қарастырумен қатар, олардың қазіргі терминжасамдағы әлеуетін де бағалау қажет.

Осы мақаланың мақсаты – орта түркі және кейінгі кітаби дәстүрдегі медициналық лексемалардың семантикалық құрылымын айқындап, олардың қазіргі медицина терминологиясындағы жаңғыру әлеуетін бағалау. Зерттеу нысаны ретінде орта түркі жазба ескерткіштері мен қазақтың ескі кітаби жазба мұраларында кездесетін медициналық атаулар алынып, сол атаулардың тарихи мағынасы, қазіргі терминдік қызметі және семантикалық трансформациясы зерделенді.

Зерттеу барысында медициналық лексемаларды тақырыптық топтарға бөлу; тарихи тұлғасы мен қазіргі қолданысын салыстыру; мағыналық кеңею, мағыналық тарылу, метафоралық уәждеу және терминдену тетіктерін анықтау; ұлттық терминқорды қалыптастыруда тарихи лексиканың қолданылу мүмкіндігін көрсету назарға алынды. Осындай және осыған ұқсас талдаулар орта түркі медициналық атауларының қазіргі ғылыми тілдегі сабақтастығын нақты дерекпен негіздеуге мүмкіндік берері сөзсіз.

Материал және әдістер

Түркі халықтарының медицина саласына қатысты жазба мұралары көне ұйғыр, қыпшақ, шағатай және осман тілдерінде жеткен. Мұндай қолжазбалар әлемнің көптеген кітапханалары мен архивтерінде сақтаулы.

Орта ғасырда түркі әлемінде ислам діні түбегейлі орныққаннан кейін түркі медицинасы жаңаша дами бастады. Шамандық, бақсы-балгерлермен қатар емшілік өнерді дамытқан, аурулардың физиологиялық себептерін танып, емін жасаған жарашы, оташы, сынықшы, тәуіп, шипагер сияқты халықтық медицинаның бір саласына маманданғандар қатары да көбейді. Осындай шипагерліктің кітапқа басылған жазбалардың қатарына Сұлтан Әли әл-Хорасанидің «Дастұр ал-‘иләж», «Асрар ал-атибба’» («Емшілер сыры»), Ибн-и Құтлұқ Молла Тоқ Нияз Ахондтың медицина кітабы, Тәуіпшілік кітабы (Ṭabīblik kitābī), Тәуіпшілік (Ṭabībçılık), Түркі медицина кітабы (Ṭīb-Nāme-i Türkī), сондай-ақ Қазақстан Ұлттық Кітапханасында Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған Kitāb-ı ‘ilm-i Tıp (Медицина ілімі кітабы), Kitāb-ı Ta’bīr-nāme-i ma’ Tıbb-ı Türkī (Түс жору кітабы және түркі медицинасы), Hazâ Risale-i Hacımat (Хижама туралы трактат) секілді шығармаларды атауға болады (Шадкам, Қыдырбаева, Тұяқбаев, 2021).

Осылардың ішінде Сұлтан Әли әл-Хорасанидің «Дастұр ал-‘иләж» («Емшілік дәстүрі») еңбегі түркі халықтарының медицинасы тарихынан, эволюциясынан, тілдік деректерден хабар беретін құнды тарихи жәдігер болып есептеледі. Ал Қазақ хандығы бой көтергенде Жәнібек ханның бұйрығымен жазылған Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баянында» 854 түрлі өсімдіктер мен жануарлардан алынған 455 түрлі шипалық қасиеті бар емдік дәрілердің тізімі, 430-ға жуық анатомиялық атаулар, 80-ге тарта ауру атаулары, мыңнан аса дәрі рецептілері берілген. Қазақ тілінің терминжасамдық әлеуетін игеру мәселесіне қатысты К. Қайыржанұлы: «Бақсақ, термин жағында өз тіліміздің бар мүмкіндігін толық аша алмай жүр екенбіз», – деп атап көрсетеді (Қайыржанұлы, 2024). Бұл пікір тарихи жазба мұралардағы медициналық бірліктердің терминдік әлеуетін зерделеудің өзектілігін айқындайды. Осы тұрғыдан ескі кітаби лексиканы зерттеу барысында оның тарихи қолданысымен қатар, қазіргі ғылыми ұғымдарды атауға

жарамдылығын да қарастыру қажет.

Қазіргі таңда медициналық атаулар мен терминдерді лексикографиялау қоғам талабына сай дамып келеді. Еліміздегі терминологиялық орталықтар ғылым мен өндірістің әртүрлі салаларындағы терминдерді қазақ тілінде жүйелеу міндетін алға қойып отыр. Мәселен, termincom.kz сайтында жалпы медицинаға қатысты 2700-ден аса термин бекітілген. 2009 жылы жарық көрген М. Ахметовтің «Медициналық терминдер сөздігі» қазақша-орысша-ағылшынша 40 мыңға жуық медициналық терминді қамтиды. Қарағанды мемлекеттік медицина академиясы құрастырған «Орысша-қазақша медицина терминдерінің қысқаша сөздігінде» 1500-ге жуық медициналық термин берілген.

Зерттеу барысында лексикалық бірліктердің орта ғасыр түркі кезеңінен бүгінге дейінгі тұлғалық және мағыналық өзгерістерін анықтау мақсатында тарихи-салыстырмалы әдіс, диахрондық және синхрондық талдау тәсілдері қолданылды. Іріктелген лексикалық бірліктердің қолданысы нақты мысалдар негізінде талданып, олардың қазіргі ғылыми тілде жаңғыру әлеуеті қарастырылды.

Әдебиетке шолу

Орта түркі мәтіндеріндегі медициналық лексиканы зерттеу тарихи медицина, қолжазбатану, этнография және терминология мәселелерімен сабақтас қарастырылады.

Орта түркі жазба ескерткіштері медициналық атаулардың тарихи қабатын айқындауға мүмкіндік береді. М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат түрк» еңбегінде bitig, monçuk, aïduz, qanagu тәрізді қорғану, емдеу, дәрілік өсімдік және медициналық құрал атаулары кездеседі (Kaşgarlı Mahmud, 2023). Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» және Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны» да денсаулық, ем, ағза, дәрі-дәрмек атауларын тануда құнды дереккөз болып саналады. Әсіресе «Шипагерлік баянда» халықтық медицинаға қатысты атаулардың мол сақталуы ұлттық терминжасам мүмкіндігін көрсетеді (Әшімұлы, 2024).

Ортағасырлық түркі медицинасына қатысты арнайы трактаттар да зерттеу нысанына алынған. Сұлтан Әли әл-Хорасанидің «Дастұр ал-‘илāж» («Емшілік дәстүрі»), «Асрар ал-атибба» («Емшілер сыры»), Әбілғазы Баһадүр ханның «Манāфи’ ал-инсāн» («Адам пайдасы»), Мауереннахр билеушісі Сайид Субханкули Баһадүр ханның кезіндегі «Табиблик кітабы» және «Ихйā’ ат-тибб Субхāнй» сияқты еңбектері түркі әлеміндегі емшілік білімнің сарайлық және жазба дәстүрде дамығанын көрсетеді. Бұл мұраларда араб-парсы ғылыми лексикасы мен түркілік атаулардың қатар қолданылуы медициналық терминологияның көпқабатты сипатын дәлелдейді (Шадкам, Тұяқбаев, Қыдырбаева т.б., 2021).

Қазақ этномедицинасына қатысты кейінгі зерттеулерде халықтық ем тәжірибесі көбіне этнографиялық және тарихи дерек ретінде сипатталды. А. Ягмин қазақ даласындағы дәрілік шөптер мен емдеу амалдары туралы мәлімет берсе (Ягмин, 1845), А.Е. Алекторов қазақтар арасындағы ауру түрлері мен емдеу құралдарын жүйелеуге назар аударды (Алекторов, 1900). Ш. Уәлиханов бақсылық, шамандық және емшілікке қатысты деректерді жинақтап, дәстүрлі медицинаның мәдени-танымдық негізін тануға мүмкіндік берді (Уәлиханов, 1985). Бұл еңбектер медициналық лексиканы арнайы тілдік тұрғыдан талдамаса да, қазақ медицина атауларының тарихи-мәдени негізін анықтауға деректік қызмет атқарады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде медициналық лексиканың терминденуі мен жаңғыруы терминология, кірме сөздер және тарихи лексикология шеңберінде қарастырылып келеді. Араб-парсы қабатының терминдену ерекшеліктері А. Жиекбаеваның зерттеуінде (Жиекбаева, 2014), медициналық атаулардың мағыналық сипаты «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде» (2019), және Г. Мамырбекова мен А. Сейітбекова еңбектерінде (Мамырбекова, Сейтбекова, 2013), ал қазіргі ғылыми қолданыстағы баламалар терминологиялық сөздіктер мен Республикалық терминология комиссиясы материалдарында көрініс тапқан (Құрманбайұлы, Исакова, Мизамхан, 2019). Дегенмен орта түркі мәтіндеріндегі медициналық лексемалардың қазіргі қазақ медицина терминологиясындағы семантикалық жаңғыруы, мағыналық кеңеюі, тарылуы және функционалдық қызметі әлі де жүйелі зерттеуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мақала орта түркі медициналық атауларының тарихи сабақтастығы мен қазіргі терминжасамдағы әлеуетін айқындауға бағытталады.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу барысында орта түркі және кейінгі кітаби дәстүрдегі медициналық лексиканың бірнеше тақырыптық қабаты айқындалды. Олар:

- ауру және сырқат атаулары;
- адам ағзасы мен физиологиялық күй атаулары;
- дәрілік өсімдік, фармакологиялық атаулар;
- медициналық құрал-жабдық атаулары;
- сакралды-қорғаныштық емдеу әдістік лексикасы.

Бұл топтар ортағасырлық түркі дүниесінде медицина тілінің тек ауру атаулармен шектелмей, емдеу амалы, емдік зат (өсімдік немесе тас), емдік құрал және дүниетанымдық қорғаныс ұғымдарын да қамтығанын көрсетеді.

«Диуани лұғат ат-түрк» деректері осы жүйенің ерте қабатын нақтылайды. Сөздікте *біміг, йіл қовұз бімігі, мончұқ, қаш* сияқты тұмар, көзмоншақ және қорғаныш зат атаулары магиялық-сакралды емдеу ұғымдарымен байланысты берілсе, *егір, йауа, аңдұз, кекүш, сыгун оты, таугач йудасы, йакрыкан, той оты, қара от, бүзүнч, ілдүрік* тәрізді атаулар дәрілік өсімдік пен емдік заттар қатарын құрайды. Ал *алиш, аркашак, belik, sorgu, qanaği* сияқты сөздер медициналық құрал атаулары ретінде ерекшеленеді (Kaşgarlı Mahmud, 2023). Демек, орта түркі медициналық лексикасында тәжірибелік емдеу мен қорғаныштық-мифологиялық таным қатар көрінеді.

Қосымша деректердегі жылқы тезегі, түйе өкпесі, күнжіт майы сияқты жануар және өсімдік тұрпылас заттарды емдік мақсатта қолдану жайындағы мәліметтер көшпелі этномедицинадағы фитотерапиялық және зоотерапиялық лексиканың болғандығын көрсетеді. Мұндай деректер қазіргі клиникалық медицинаға нұсқаулық орнына емес, тарихи лексика мен емшілік дүниетанымды сипаттайтын дерек ретінде бағалануы тиіс. Бұл тұрғыдан олар ауру, емдік дәрілер дайындау және қолдануына қатысты атауларды жүйелеуге мүмкіндік береді.

Орта түркі мәтіндерінен қазіргі қазақ тіліне жеткен атаулардың барлығы бірдей терминдік жаңғыруға түсті деу қате көзқарас болады. Мәселен, қазіргі қазақ тіліндегі *бас, бауыр, ауыз, тіс, іш, шапш* атауларын олардың *бапш, бағыр, ағыз, тіш, іч, сач* түріндегі тарихи нұсқаларымен салыстыру бұл сөздердің дыбыстық өзгерістерге ұшырай отырып, тілімізде сақталғанын көрсетеді. Ал *обыр, сарысу, зембіл, тәж, камфара/камфора, қандауыр* сияқты атауларда тарихи мағына мен қазіргі терминдік қызмет арасында нақты семантикалық әрекеттесім байқалады. Осы себепті жаңғыруды «көне сөздің қайта қолданылуы» ғана емес, мағына, қызмет және ғылыми стиль талаптарына бейімделу үдерісі ретінде түсіндіру қажет.

Талдауға алынған негізгі лексемалардың тарихи және қазіргі семантикалық сипаты төмендегі кестеде жинақталды.

Кесте 1 – Жаңғырған медициналық лексемалардың семантикалық сипаты

Таблица 1 – Семантические характеристики возрождённых медицинских лексем

Table 1 – Semantic Characteristics of Revived Medical Lexemes

Лексема	Тарихи/бастанқы мағынасы	Қазіргі медицинадағы қызметі	Жаңғыру сипаты
обыр	қомағай, жебір, тойымсыз мағынасындағы бейнелі атау	көтеріліс ісік, рак ауруының қазақша баламасы	метафоралық уәждену, терминдену
сарысу	ірімшік, сүзбе өңделгеннен кейін қалатын сарғыш сұйықтық	қан сарысуы, иммундық сарысу, сарысу ауруы	семантикалануы
зембіл	себет, жүк не адам тасуға арналған құрал	науқасты немесе жарақаттанған адамды тасымалдайтын медициналық құрал	мағыналық тарылу, функционалдық мамандану
тәж	билеуші баскиімі, диадема	тәж артериясы, тіс тәжі (коронка), тәж тәрізді құрылым атаулары	пішін ұқсастығына негізделген метафора

камфара/ камфора	хош иісті, емдік қасиеті бар зат	фармакологиялық зат, камфора майы/спиртінің атаулары	фонетикалық тұрақтану, фармаконимдік сақталу
қандауыр	қан алу не кесуге арналған пышақша; ДЛТ: <i>qanaǵu</i>	скальпель, ланцет мәніндегі хирургиялық құрал	құралдық термин ретінде жаңғыру, мағыналық кеңею

Қазіргі қазақ медицина тілінде терминдік мәнге ие болған лексемалардың бірі – *обыр* сөзі. Оның бастапқы мағынасы – «комағай», «тойымсыз», «жебір» деген бейнелі сипат болғаны белгілі (Нұрмағамбетов, 1994). Медициналық термин ретіндегі уәжі қатерлі ісіктің ағзаны зақымдап, тіндерді бұзып, организм қызметін әлсіретуімен байланысты. Мұнда сөздің тура мағынасы емес, бейнелі семасы терминденуге негіз болған. Сондықтан «обыр» атауы семантикалық кеңею мен метафоралық уәждену арқылы жасалған ұлттық термин үлгісі ретінде танылады. Ғылыми мәтінде бұл атауды *қатерлі ісік, онкологиялық ауру, қатерлі жаңа түзіліс* сияқты терминдермен мәндес жүйеде, нақты ауру түрін көрсетіп қолдану қажет: *өкпе обыры, сүт безі обыры, асқазан обыры* т.б. сияқты.

Лексеманың медициналық мәні қазіргі БАҚ беттерінде айқын көрінеді. Мәселен, Kazinform агенттігінің «Қатерлі ісік адамның жасы мен әлеуметтік жағдайына қарамайды – онколог» атты мақаласында: «*Былыр 1890 адамнан обыр анықталып, ем қабылдауды бастаған*», – деп жазылған (Kazinform.kz). Сондай-ақ мақалада қатерлі ісік ауруын толықтай *обыр* деп атайды. Осылайша, *обыр* лексемасының қазіргі терминдік қолданысын бейнелі семаның медициналық ұғымды атауға мамандануы ретінде сипаттауға болады.

Сарысу сөзінің қолданысы тұрмыстық лексиканың медициналық терминологияға өте отырып жаңғырғандығын көрсетеді. Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде *sarig suw* тіркесі «*karında toplanan sarı su*», яғни «қарында жиналатын сары сұйықтық» деп түсіндірілген (Atalay, 1986). Бұл дерек орта түркі дәуірінде аталған тіркестің денедегі сұйықтыққа қатысты қолданылғанын көрсетеді.

Тарихи тіркестің құрылымында *sarig* сұйықтықтың түсін, *suw* оның заттық сипатын білдіреді. Қазіргі қазақ тіліндегі *сарысу* атауында да осы екі мағыналық компонентті аңғарамыз. Демек тұлғалық және жалпы семантикалық жақындық тарихи атау мен қазіргі медициналық терминнің ұғымдық жағынан жақындығын көрсетеді.

Қазақ тілінің тұрмыстық қолданысында *сарысу* ірімшік немесе сүзбе дайындағаннан кейін қалатын сарғыш сұйықтықты атайды (Сыздық, 2000). Осы мағына мен тарихи деректі салыстырғанда, атаудың әртүрлі сұйықтықтарды сыртқы белгісіне қарай сипаттау мүмкіндігі байқалады. Сөздің тарихи және қазіргі мағыналарын сұйықтыққа қатысты ортақ семантикалық белгі төңірегінде қарастыруға болады.

Қазіргі медициналық дискурста *қан сарысуы* тіркесі нақты зерттеу нысанын білдіреді. Мәселен, Ақмола облысының санитариялық-эпидемиологиялық бақылау департаментінің «Қызылша ауыр асқынулармен қауіпті» атты мақаласында: «*Науқастарда келесі биоматериал алынады: қан сарысуы, толық қан, зәр, бөртпе пайда болғаннан кейінгі алғашқы 3 күн ішінде мұрын-жұтқынышақтың бөліну үлгілері*», – деп көрсетілген (Gov.kz). Бұл контексте *қан сарысуы* зертханалық зерттеуге алынатын биоматериал атауы ретінде қолданылған.

Демек, *сарысу* лексемасының жаңғыру сипаты сұйықтықты білдіретін атаудың қазіргі ғылыми ұғымға бейімделуімен байланысты. Тұрмыстық мағынасы сақтала отырып, медицинада терминдік жаңа мағына үстелген. Тарихи дерек оның денедегі сұйықтыққа қатысты ертеректегі қолданысын танытса, қазіргі мысал медицинада терминдік тұрақтануын көрсетеді.

Зембіл сөзі араб-парсы тілдік қабаты арқылы енген ескі кітаби лексема қатарына жатады. Оның тарихи тұлғасы XIV ғасырдағы «Нәһж әл-Фарадис» шығармасынан алынған деректе *zenbīl* түрінде кездеседі. Зерттеуші Р. Кайгусуз келтірген мәтінде «*bir zenbīl ta‘ām*» тіркесі беріліп, ол «*бір себет тағам*» деп түсіндіріледі (Kaugusuz, 2025). Бұл дерек тарихи мәтіннің зерттеу еңбегінде берілген транскрипциясы бойынша алынды. Осы контексте лексема тағам салынатын ыдысты білдіреді.

Қазақ тіліндегі сөздіктерде оның «қамыстан, талдан тоқылған себет» және «ауыр затты немесе адамды таситын құрал» деген анықтамасы берілген (Мамырбекова, Сейітбекова, 2013). Қазіргі медицинада «зембіл» науқасты немесе жарақаттанған адамды қауіпсіз тасымалдауға арналған құрал атауы ретінде қолданылады. Бұрынғы кең тұрмыстық мағынаның медициналық тасымалдау құралы мәнінде нақтылануы мағыналық тарылу мен функционалдық қызметтің нәтижесі болып саналады. Терминнің тілімізге сіңіп, түсінікті әрі орыс тіліндегі *носилка* атауына толық балама бола алатындығы оның бірден-бір артықшылығы дей аламыз.

Медициналық салада зембілдің бірнеше түрі бар: қатты негізді зембіл (металдан жасалып, көбінесе аурухана мен жедел жәрдем көліктерінде пайдаланылады), жұмсақ немесе мата негізді зембілдер (төтенше жағдайлар мен әскери-құтқару жұмыстарында қолданылады), дөңгелекті зембіл (ауруханаларда пациентті бөлімдер арасында тасымалдайды). Сонымен қатар, жиналмалы және көпфункционалы үлгілері де бар.

Қазіргі таңда зембіл сөзінің қолданысын көптеген медициналық сайттар мен БАҚ-тан аңғара аламыз. Оған мысал: *Бұл зембілдер сыналған және 93/42/ЕЕС медициналық құрылғы директивасына сәйкес келеді. Бұл зембілдерде СЕ белгісі бар (Medikal.com). 12 қаңтар күні Делиден Алматыға ұшып келген жолаушыға зембіл мен медициналық көмек қажет болды (Kaz.inform.kz). Сарыөзек стансасына жеткен жедел жәрдем мәйітті көрпеге орап алып кетті. Зембіл болған жоқ», деп бөлісті жолаушы (Egemen.kz).*

Байқағанымыздай, зембілді медициналық практикада пайдалану науқасты дер кезінде, қауіпсіз әрі реттелген түрде медициналық көмек көрсету орнына жеткізуге мүмкіндік береді. Зембіл жедел жәрдем қызметінің маңызды құралдарының бірі болып саналады. Оның артықшылықтары – құрылысының қарапайым болуы, қолдануға ыңғайлылығы және төтенше жағдайларда тез әрі оңай іске қосылу мүмкіндігі.

Сөздік қорымызда бұрыннан бар, қазір термин дәрежесіндегі ескі кітаби лексеманың бірі – парсы тілінен енген *тәж* сөзі. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дидактикалық шығармасында (Kutadgu Bilig, 1070): *ay milletka tac ay şeri'atka din*), Қожа Ахмет Яссауидің хикметтерінде («Диуани хикмет» 135-хикмет: Расулға уахи келді, басынан *тәжін* алды, тұрды, қызметшілік қылды, дәруіштер сұхбаты(н)да) (qazcorpus.kz) «тәж» сөзі кездеседі. Негізгі мағынасы әсем безендірілген патшалардың, хандардың, билеушілердің бас киімі. «Тәж» сөзінің тараған аумағы өте кең, қазіргі таңда қазақ (тәж), өзбек (toj), ұйғыр (taj), башқұрт (таж), түрік (taç), бенгалий (taj), шешен (taž), урду (tāj), хинди (tāj), серб-хорват (tadž/taǔ) және т.б тілдерде «бас әшекейі», «диадема» мағынасында актив қолданыста. Қазір елімізде мемлекеттік деңгейде «тәж кигізу», «таққа отыру» рәсімдері болмағанымен, Еуропаның кейбір монархиялы елдерінде күні бүгінге дейін бұл дәстүр сақталған. Сонымен қатар еліміз тәуелсіздік алғаннан бері рухани және діни сананың жаңғыруы нәтижесінде кейбір сөздеріміздің діни мағыналары да қайта жаңғырып келеді.

Баяғы Ғазизаның күйеуімін,
Қылатын арқа-қуат сүйеуімін.
Атамның тартып алып *тәж* бен тағын,
Мен келдім көз жасының тілеуімен.
(Ғаріп пен Ғазиза) (Сағынтаев, 2019).

Берілген мысалдардан байқағанымыздай, «тәж» сөзінің бұйымнан бөлек билікке, дәрежеге, ел басқаруға байланысты мағыналарын аңғара аламыз. Қазіргі қазақ тілінде екі мағынасы да сақталып, белсенді қолданылады. Дегенмен, қазақ тілінде «тәж» сөзінің медицина саласындағы қолданысын жұртшылық біле бермейді. Терминжасамның алғышарттарында бірінші кезекте қазақ тілінің сөздік қорын сарқа пайдалануға мән беріледі. Осы кезекте «тәж» сөзінің динамикасы мен мағынасының артуын байқай аламыз.

А.Б. Жиекбаева «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі» атты зерттеуінде парсы тілінен енген «тәж» сөзінің терминденуін қарастырады. Зерттеуші жалпыхалықтық тілде билеушінің арнаулы бас киімін білдіретін бұл сөздің медицинада «жүректен шыққан қанды барлық денеге тарататын қызыл қантамыр, артерия» мағынасында қолданылатынын көрсетеді (Жиекбаева, 2014). «Тәж» сөзі орыс. «венец, корона», ағыл. “crown” сөздерінің баламасы ретінде

терминжасамда қарқынды қолданылып жүр. Яғни, үш тілде де оның сақина тәріздес пішініне байланысты, кигізуге болатын функциясына байланысты термин атаулары жасалған. Әлемді дүрліктірген індет короновирустың → *тәжвирус, тәжді вирус* деп (*Жуырда ел басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев тиісті орындарға жандарың шығып кетсе де тәжвирус пен пневмонияның статистикасын біріктіріңдер деп пәрмен беріпті*), тіс коронкаларының → *тіс тәжі* (*Тіс тәжі – бұл пломба немесе инклюзия бұдан былай көмектеспесе, өз сүйікті тағамдарыңызды қайта жеуіңізге көмектеседі*) деп аударылуы – сөзіміздің дәлелі (www.instagram.com). Әсіресе, БАҚ құралдары мен әлеуметтік желілердегі жаңалықтар мен жарнамаларда терминдердің қазақша баламасы кең етек алуда. Төмендегі кестеде медициналық терминдердің аналитикалық жолмен, яғни тіркесу арқылы жасалғанын *тәждік ... – коронарный ..., венечный ...* және т.б. терминдердің көпшілігі қан тамырларына байланысты атаулар екенін байқай аламыз.

Кесте 2 – «Тәж» сөзінің тіркесімі

Таблица 2 – Сочетаемость слова «тәж»

Table 2 – Collocations of the Word «тәж»

Қазақ тілінде	Орыс тілінде
Тәж	Венец, корона
Тәждік артерияның бітелуі	Закупорка коронарной артерии
Тәждік жетіспеушілік	Коронарная недостаточность
Тәждік артерияның тарылуы	Коронаростеноз
Тәждік артерия	Венечная артерия
Тәждік артериялардың қабынуы	Коронарит
Тәждік қойнау	Венечный синус
Тәждік артериясын түсіру	Коронарография
Тәждік артерияның түйілуі	Коронароспазм
Тәждік ангиопластика	Ангиопластика коронарная
Тәждік шұңқыр	Венечная ямка
Тәждік қойнаудың жапқышы	Заслонка венечного синуса
Тәждік қанайналым	Коронарное кровообращение
Тәждік артериясының шунтын түсіру	Коронарошунтография
Тәждік қойнауды сүмбілеу	Катетеризация коронарного синуса

«Тәж» сөзінің терминденуі ескі кітаби жазба ескерткіштерде қолданылған сипатымен салыстырғанда медицина саласының жаңа термині ретінде танылып, жаңғырғанын дәлелдейді.

Келесі «*камфара*» сөзі түркі тіліне араб тіліндегі *كافور* (kāfūr) сөзінен енген. Төркіні ескі латын тіліндегі *camfora* сөзінен келген деген де деректер бар. Камфора – табиғи эфир майлары бар органикалық қосылыс, негізінен камфора ағашынан алынады. Оны көне заманнан бері медицинада пайдаланып келген. Кітаби әдебиетте немесе ежелгі жазба деректерде «камфара» көбінесе дәрілік, хош иістендіргіш зат ретінде аталған. 1899 ж. осман тілінің «*Kamus-ı Türkî*» сөздігінде келесідей анықтама беріледі: *кішкентай ағаштың желімінен тұратын ақ және әдемі иісті емдік қасиеті күшті май* (Samî, 1900). Ал отандық сөздіктерде: 1) камфара, хош иісті ағаш (Мамырбекова, Сейітбекова, 2013); 2) камфора ағашынан дәрілік заттарды дайындау мақсатымен, сондай-ақ техникада қолдану үшін синтетикалық жолмен алынатын, өзіне тән иісі бар, түссіз, кристалды зат (Құрманбайұлы, Исақова, Мизамхан, 2019).

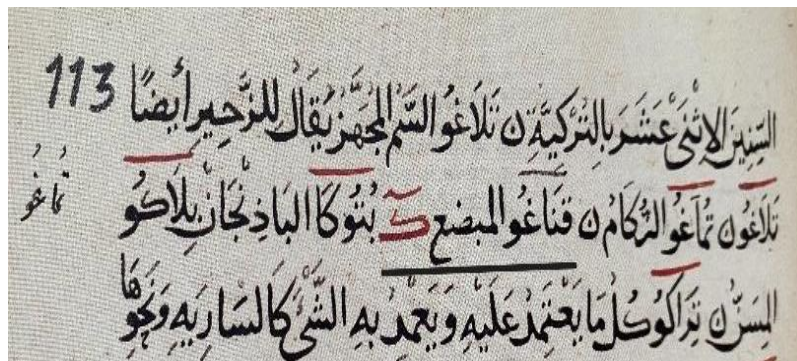
«Камфара» сөзі ескі кітаби мәтіндерде дәрі-дәрмек, емдік зат ретінде кеңінен қолданылған. Ол уақыт өте келе, медициналық тәжірибелерде өзінің антисептикалық, тыныштандыратын және жылытатын қасиеттерімен танылған. Көне жазбаларда қолданылған бұл термин бүгінгі күні де медициналық контексте сақталып отыр. Мысал ретінде: *Грыжаға камфора майын жағып, бетіне қарағай шайырын жабыстырып қойыңыз. Сыртынан жылы орап, 15-20 минуттай жатасыз. Ал кішкентай нәрестелердегі грыжаны да камфора майымен емдеуге болады. Ол*

үшін ауырған тұсқа сағат тілімен жұқа етіп майды жағасыз. 3-5 минуттай баяу қимылмен массаж жасайсыз (Egnetur.kz). Гевкамен – жақпамайдың құрамында эфир майы, камфара, парафин, вазелин бар. Ауруды тез басатын күшті көмекші бола алады (Massaget.kz).

«Камфара» сөзі жалпытүркілік тіл кеңістігінде де бар. Мысалы, өзбек тілінде – kamfora, қырғызша – камфора, түрік тілінде – kâfur, татар тілінде – камфара түрінде, яғни ұқсас нұсқаларда кездеседі. Бұл сөздің көне шығыстық мәдениетпен қатар, қазіргі халықаралық ғылыми-медициналық дәстүрлермен де ұштасып жатқандығын көрсетеді.

Келесі жаңғырған лексемаға қандауыр сөзін жатқызуға болады. «Қандауыр» сөзі ескіден қолданыста денеден қан алуға арналған үшкір, шағын пышақты білдірген. Ал қазіргі медицинада кескіш аспаптар құрамындағы хирургиялық пышақтарға жататын «скальпель» сөзінің баламасы ретінде алынған «қандауыр», «қандауыр пышақтар» сөзінің лексика-семантикалық тәсілмен жасалғаны арнайы көрсетіледі: екі ұғымды жақындастыратын белгілер – екеуінің де кішкене пышақ болуы, кесу не тесу қызметін атқаруы және емдеу мақсатында қолданылуы. Ресми бекітілген терминдер қатарында «скальпель – қандауыр» деген нұсқаның орнығуы бұл сөздің қазіргі хирургиялық тілде қайта жаңғырғанын дәлелдейді. Сондықтан «қандауыр» сөзінің жаңғыру көрінісі дәстүрлі емшілік құралының атауының заманауи хирургиялық аспап атауына ауысуынан байқалады.

Қандауыр сөзінің қазіргі тұлғасында ортағасырлық жазба мұраларда қолданылғаны туралы, қаралған деректер негізінде анықтай алмаймыз. Дегенмен М. Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде 2568 قَنَّاغُو қанағу: қанағу “Neşter, kan alacak alet (mibda’)” атауы кездеседі (Қашғарлы Mahmud, 2023).

Сурет 1 – М. Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінің факсимилелік көшірмесінен үзінді

Рисунок 1 – Фрагмент факсимильной копии труда М. Кашгари «Диван лугат ат-турк»

Figure 1 – An excerpt from the facsimile copy of Mahmud al-Kashgari's Dīwān Lughāt al-Turk

Түркиялық зерттеушілер Т. Йылдырым мен М. Чифджи бұл сөзді қана- етістігі мен құрал атауын жасайтын -ғу жұрнағынан таратып түсіндіреді (Yıldırım, Çifci, 2012). Осы талдауға сүйенсек, қанағу мен қандауыр атауларының жақындығы олардың сыртқы тұлғасынан ғана емес, қан алу әрекетіне негізделген ортақ атау уәжінен де байқалады. Бұл ұқсастық екі сөздің тарихи байланысы болуы мүмкін деген болжамды қуаттайды. Сонымен бірге олардың құрамындағы айырмашылықтар қанағу тұлғасынан қандауыр атауына тікелей ауысу болған деп толық тұжырым жасай алмаймыз. Әзірге бізге анығы – екі сөздің мағыналық және қызметтік жақындығы олардың тарихи тұрғыда бір салада қолданылып, лексикалық және фонетикалық ұқсастықтары болып табылады.

«Қандауыр» сөзінің жаңғыруы халық емшілігі құралы атауының қазіргі хирургия терминіне айналуы арқылы байқалады. Сондықтан бұл екі сөз де ұлттық терминжасамдағы жаңғырудың сәтті үлгілері ретінде бағалану керек. Сондай-ақ «қандауыр» сөзі метафоралық мағынада әдеби шығармалар мен мақалаларда жиі кездеседі. Мысалы: «Қош бол, қандауыр», «Қандауыр – қалам», «Операция – қандауыр жүзіндегі арпалыс» секілді т.б. тақырыптарды айтсақ болады.

«Қандауыр» сөзінің медициналық мағыналық негізден ажырамастан публицистикада жиі қолданылуын лексика-семантикалық жаңғырудың және терминнің бейнелі-публицистикалық әлеуетінің көрінісі дей аламыз. Бұл сөз публицистикалық мәтінде бастапқы медициналық семасын толық жоғалтпай, керісінше сол сема арқылы қоғамдық, әлеуметтік, рухани немесе саяси құбылыстарды өткір сипаттаудың экспрессивті құралы ретінде қолданылады.

Бұл сөз қай мәтінде қолданылса да, оның мағыналық өзегінде *кесу, ашу, ота жасау, жараны тазарту, дәлдік, өткірлік, ауырсыну, емдеу* сияқты семалар сақталады. Публицистикада осы семалар ауыспалы мағынаға негіз болады. Мысалы, қоғамдағы дертті «қандауырмен кесу», мәселені «қандауырдай өткір көтеру (мәселені)», шындықты «қандауырдай тілу» сияқты қолданыстарда сөз медициналық мағынасынан толық алыстамайды, қайта сол мағына арқылы әлеуметтік талдаудың бейнелі тіліне айналады.

Келесіден, бұл құбылыс терминнің детерминденуімен байланысты. Арнаулы салаға тән термин жалпы қолданысқа өтіп, публицистикалық мәтінде бағалауыштық, экспрессивтік қызмет атқарады. Алайда *қандауыр* толықтай бейтарап сөзге айналып кетпейді; оның медициналық-терминдік ізі сақталады. Сондықтан ол публицистикада жай ғана «пышақ» немесе «құрал» мағынасында емес, емдеу үшін жасалатын ауыр, бірақ қажетті әрекеттің символы ретінде жұмсалады.

Сонымен қатар медицинада қандауыр денедегі ауру ошағын ашу, кесу, емдеу мақсатында қолданылса, публицистикада ол қоғамдағы «*дертті (проблема)*» ашып көрсету, кемшілікті әшкерелеу, күрделі мәселені батыл қозғау мағынасында жұмсалады. Мұнда медициналық ұғым қоғамдық санаға көшеді:

адам денесі → қоғам денесі;

ауру → әлеуметтік мәселе;

ота → сын немесе шешім іздеу;

қандауыр → өткір сөз, сын, батыл әрекет.

Сондай-ақ сөздің экспрессивтік қуаты оның жиі қолданылуына себеп болады. *Қандауыр* сөзі публицистикалық мәтінде бейтарап ақпарат бермейді, ол мәтінге эмоциялық салмақ және өткірлік қосады. Бұл сөз арқылы автор мәселенің жай ғана айтылып отырғанын емес, оның ауыр, шұғыл, шешілуі тиіс қоғамдық «*дерт*» екенін аңғартады. Сондықтан да публицистикада көбіне сын, мәселе көтеру, әлеуметтік әділетсіздік, рухани дағдарыс, ұлт тағдыры, денсаулық сақтау тақырыптарымен қабыса қолданылады.

Қандауыр публицистикада жаңа мағынаға ие емес, керісінше өзінің бастапқы медициналық мағынасына сүйене отырып, бейнелі қолданыс өрісін кеңейтуде. Сондықтан оны мағыналық негізін сақтаған метафоралық қолданыс деп таныған дұрыс.

Сонымен, бұл сөздің публицистикалық мәтіндерде жиі қолданылуы оның медициналық-терминдік семантикасынан ажырауымен емес, сол семантикалық негіздің қоғамдық-әлеуметтік дискурсқа метафоралық түрде көшуімен түсіндіріледі. Сөздің бастапқы мағынасындағы *кесу, ота жасау, емдеу* семалары публицистикада әлеуметтік мәселені әшкерелеу, қоғамдағы кемшілікті өткір сынға алу, күрделі құбылысты батыл талдау мағыналарын тудырады. Осылайша, бұл лексика арнайы медициналық терминнен публицистикалық экспрессия құралына айналғанымен, өзінің негізгі медициналық мағыналық өзегін сақтайды.

Жоғарыдағы мысалдар орта түркі және кейінгі кітаби дәстүрден жеткен медициналық атаулардың қазіргі тілде әртүрлі жолмен жаңғырғанын көрсетеді. «Обыр» мен «тәж» сөзінде метафоралық уәждену басым болса, сарысу мен зембілде семантикалану айқын; «камфорада» тарихи фармаконимнің сақталуы, «қандауырда» құрал атауының функционалдық кеңеюі байқалады. Бұл айырмашылықтарды ескермей, барлық лексеманы бірдей «жаңғырған сөз» деп атау ғылыми тұрғыдан дұрыс болмайды. Әр атаудың тарихи дерегі, бастапқы мағынасы, қазіргі терминдік қызметі және қолданыс жиілігі жеке-жеке дәлелденіп көрсетілуі керек.

Түйіндей келе, орта түркі медициналық лексикасының жаңғыруын үш негізгі бағытта қарастыруға болады: біріншісі – тарихи тұлғасы сақталған атаулардың қазіргі таңда жаңа мағынаға ие болуы; екіншісі – бейнелі немесе заттық ұқсастыққа негізделген метафоралық терминденуі; үшіншісі – ескі кітаби және кірме лексемалардың қазіргі медициналық

терминологияда орнығуы. Бұл үдерістер қазақ медицина терминологиясында ұлттық тілдік қорды ғылыми мақсатта пайдалануға нақты негіз бола алады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, орта түркі медициналық мәтіндердегі лексика – тек көне сөздер мен атаулар жиынтығы емес, тарихи жад пен терминжасамдық тәжірибені қатар сақтаған күрделі тілдік қабат дей аламыз. Бұл қабатта төл түркілік атаулар, араб-парсы кірме лексемалары, сакралды-қорғаныстық ұғымдар мен тәжірибелік емдеу әдістерінің атаулары кең қолданылған. Сондықтан оны жүйелі зерттеу қазақ тілінің тарихи терминологиясын байытуға және қазіргі ғылыми тілдің ұлттық негізін күшейтуге әрі жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Жүргізілген талдау бойынша *обыр*, *сарысу*, *зембіл*, *тәж*, *камфара/камфора*, *қандауыр* секілді атаулардың әртүрлі семантикалық жолмен қазіргі медицина тіліне бейімделгенін көре аламыз. «Обыр» мен «тәж» атауларында метафоралық уәждеу, «сарысу» мен «зембілде» семантикалану, «қандауырда» құралдық мағынаның кенеюі, «камфорада» тарихи фармаконимнің ғылыми қолданыста сақталуы басым болғандығын байқадық.

Нәтижесінде орта түркі медициналық лексикасының қазіргі қазақ терминжасамына қызмет ете алатын белсенді ресурс екенін дәлелдейді. Алайда мұндай атауларды ғылыми айналымға енгізуде олардың тарихи дерегі, мағыналық дамуы, қазіргі салалық қолданысы және терминологиялық нормаға сәйкестігі қатар ескерілуі қажет.

Болашақта орта түркі және ескі кітаби медициналық атаулардың электронды корпусын жасау, оларды жалпы медицина салалары бойынша жіктеу, тарихи тұлғасы мен қазіргі баламасын салыстырмалы түрде көрсету маңызды. Мұндай жұмыс ұлттық медицина терминологиясының бірізділігін, тарихи сабақтастығын және ғылыми негізділігін нығайтады.

Әдебиеттер

- Алекторов А.Е. Болезни киргизов и средства врачевания их // Оренбургский Листок. – 1891. – №2. – В кн.: Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. – Казань, 1900. – 985 с.
- Джанабеков Қ., Джанабекова Г. Орысша-қазақша ветеринариялық сөздік. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2013. – 288 б.
- Жиекбаева А.Б. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 168 б.
- Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құраст.: Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан және т.б. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.
- Қазақ тілінің ұлттық корпусы. – Qazqorpus.kz
- Қайыржанұлы К. «Шипагерлік баянның» терминологиядағы маңызы / дайындаған Ә. Әшімұлы // Abai.kz. – 2024. – 18 шілде. – Электрондық ресурс. – URL: <https://abai.kz/post/185277> (қаралған күні: 24.09.2026).
- Мамырбекова Г., Сейтбекова А. Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің» тезаурус сөздігі. – Алматы: «Фирма Орнак», 2013. – 480 б.
- Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 304 б.
- Сағынтаев Б.Ж. Ескі сөз ел мұрасы (Торғай өңірінің фольклорлық мұралары). – Қостанай: «Қарлығаш» баспасы, 2019. – 424 б.
- Сейтханова Б.Т. Жалпы иммунология: оқулық. – Алматы: Эверо, 2022. – 176 б.
- Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
- Терминологиялық хабаршы: Мемлекеттік терминология комиссиясының бюллетені. – 2022. – №1 (62). – URL: <https://termincom.kz/assets/pdf/5886a98d209754125cf4d959c23ab791.pdf> (қаралған күні: 24.09.2026).
- Терминологиялық хабаршы: Мемлекеттік терминология комиссиясының бюллетені. – 2023. – №2 (65). – URL: <https://termincom.kz/assets/pdf/238396fe8d8a9937c8f9c720741f8249.pdf> (қаралған күні: 24.09.2026).
- Шадқам З., Қыдырбаева Ү.Т., Тұяқбаев Ө.О. Ортағасырлық түркі шипагерлік дәстүрі және жазба жәдігерлері // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – Алматы, 2021. – № 3 (102).
- Шадқам З., Тұяқбаев Ө.О., Қыдырбаева Ү.Т., Абдраханов Д.М. «Дастур ал-‘иләж» медициналық трактаты және қолжазба нұсқалары // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – Алматы, 2021. – №3 (98).
- Ягмин А. Киргиз-кайсацкие степи и их жители. – Санкт-Петербург, 1845. – Т. VI. – С. 77.
- Atalay, B. Divanü Lûgat-it-Türk Dizini. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986. 491 s.
- Etimoloji Türkçe. www.etimolojiturkce.com
- Kaşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugâtî't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü. Çev. Mustafa S. Kaçalin. İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2023.
- Kaygusuz, R. Nehcü'l Ferâdis'te “Ya‘nî” ve “Ma‘nî” Bağlaçlarıyla Kavram Açıklaması // 7. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu (USVES) Tam Metin Kitabı / editörler: M. Şen, M. S. Bakıcı. Elazığ: Asos

Yayınevi, 2025. S. 52–62.

Şemseddin Sami. Kamus-ı Türki. 1900. Osmanlicasozlukler.com

Yıldırım, T., Çifci, M. Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan alet-eşya adları // Turkish Studies. 2012. Cilt 7. Sayı 2. S. 1229–1249.

References

Alektorov, A.E. (1900) Bolezni kirgizov i sredstva vrachevaniya ih. Orenburgskij Listok. No.2. V kn.: Ukazatel' knig, zhurnal'nyh i gazetnyh statej i zametok o kirgizah. Kazan'. 985 s. [Alektorov, A.E. (1900) Diseases of the Kirghiz and methods of their treatment. Orenburg Leaflet. No.2. In: Index of books, journal and newspaper articles and notes about the Kirghiz. Kazan. 985 p.] (in Russian)

Atalay, B. (1986) Divanü Lûgat-it-Türk Dizini. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 491 s. (in Turkish)

Dzhanabekov, Q., Dzhanabekova, G. (2013) Oryssha-qazaqsha veterinarijalyq sozdik. Almaty: Sozdik-Slovar'. 288 b. [Dzhanabekov, Q., Dzhanabekova, G. (2013) Russian-Kazakh veterinary dictionary. Almaty: Sozdik-Slovar. 288 p.] (in Kazakh)

Etimoloji Türkçe. www.etimolojiturkce.com (in Turkish)

Kaşgarlı Mahmud. (2023) Dîvânü Lugâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü. Çev. Mustafa S. Kaçalin. İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları. (in Turkish)

Kaygusuz, R. (2025) Nehcü'l Ferâdis'te “Ya'nî” ve “Ma'nî” Bağlaçlarıyla Kavram Açıklaması. 7. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu (USVES) Tam Metin Kitabı / ed. M. Şen, M.S. Bakıcı. Elazığ: Asos Yayınevi. S. 52–62. (in Turkish)

Mamyrbekova, G., Sejtbekova, A. (2013) Abilgazy bahadur hannıng «Turki shezhiresining» tezaurus sozdigi. Almaty: Firma Ornak. 480 b. [Mamyrbekova, G., Sejtbekova, A. (2013) Thesaurus dictionary of Abulgazi Bahadur Khan's “Genealogy of the Turks”. Almaty: Firma Ornak. 480 p.] (in Kazakh)

Nurmagambetov, A. (1994) Bes zhuz bes soz. Almaty: Rauan. 304 b. [Nurmagambetov, A. (1994) Five Hundred and Five Words. Almaty: Rauan. 304 p.] (in Kazakh)

Qajyrzhanuly, K. (2024) «Shipagerlik bajannıng» terminologijadagy mangyzy / dajyndagan A. Ashimuly. Abai.kz. 18 shilde. URL: <https://abai.kz/post/185277> [Kairzhanuly, K. (2024) The significance of “Shipagerlik Bayan” in terminology / prepared by A. Ashimuly. Abai.kz. 18 July.] URL: <https://abai.kz/post/185277> (in Kazakh)

Qazaq tilining kirme sozder sozdigi (2019) / Qurast.: Sh. Qurmanbajuly, S. Isaqova, B. Mizamhan zhane t.b. Almaty: Ulttyq audarma bjurosy qogamdyq qory. 596 b. [Dictionary of borrowed words in the Kazakh language (2019) / Comp.: Sh. Kurmanbajuly, S. Issakova, B. Mizamkhan et al. Almaty: National Translation Bureau Public Foundation. 596 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilining ulttyq korpusy. www.qazcorpus.kz [National Corpus of the Kazakh Language.] (in Kazakh)

Sagyntaev, B.Zh. (qurast.) (2019) Eski soz el murasy (Torgaj ongirining fol'klorlyq muralary). Qostanaj: Qarlygash baspasy. 424 b. [Sagintayev, B.Zh. (comp.) (2019) Old word – heritage of the people (Folklore heritage of the Torgai region). Kstanay: Karlygash Publishing House. 424 p.] (in Kazakh)

Seithanova, B.T. (2022) Zhalpy immunologija: oqulyq. Almaty: Evero. 176 b. [Seitkhanova, B.T. (2022) General Immunology: textbook. Almaty: Evero. 176 p.] (in Kazakh)

Shadkam, Z., Qydyrbaeva, U.T., Tujaqbaev, O.O. (2021) Ortagasyrlyq turki shipagerlik dasturi zhane zhazba zhadigerleri. QazUU Habarshysy. Tarih serijasy. Almaty. No. 3(102). [Shadkam, Z., Kydyrbayeva, U.T., Tuyakbayev, O.O. (2021) Medieval Turkic healing tradition and written monuments. KazNU Bulletin. History series. Almaty. No. 3(102).] (in Kazakh)

Shadkam, Z., Tujaqbaev, O.O., Qydyrbaeva U.T., Abdrahanov, D.M. (2021) «Dastur al-‘ilaj» medicinalyq traktaty zhane qolzhazba nusqalary. QazUU Habarshysy. Shygystanu serijasy. Almaty. No. 3(98). [Shadkam, Z., Tuyakbayev, O.O., Kydyrbayeva, U.T., Abdrahanov, D.M. (2021) The medical treatise “Dastur al-‘ilaj” and its manuscript versions. KazNU Bulletin. Oriental Studies series. Almaty. No. 3(98).] (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2000) Qazaq tilining anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy). Astana: Elorda. 532 b. [Syzdyq, R. (2000) Guide to the Kazakh language (orthography, punctuation, pronunciation). Astana: Elorda. 532 p.] (in Kazakh)

Şemseddin Sami (1900) Kamus-ı Türki. www.osmanlicasozlukler.com [Şemseddin Sami (1900) Kamus-i Turki.] (in Turkish)

Terminologijalyq Habarshy: Memlekettik terminologija komissijasynyng bjulleteni (2022) No. 1 (62). URL: <https://termincom.kz/assets/pdf/5886a98d209754125cf4d959c23ab791.pdf> [Terminological Bulletin: Bulletin of the State Terminology Commission (2022). No.

1(62). URL: <https://termincom.kz/assets/pdf/5886a98d209754125cf4d959c23ab791.pdf> (in Kazakh)

Terminologijalyq Habarshy: Memlekettik terminologija komissijasynyng bjulleteni (2023). No. 2 (65). URL: <https://termincom.kz/assets/pdf/238396fe8d8a9937c8f9c720741f8249.pdf> [Terminological Bulletin: Bulletin of the State Terminology Commission (2023). No.

2 (65). URL: <https://termincom.kz/assets/pdf/238396fe8d8a9937c8f9c720741f8249.pdf> (in Kazakh)

Yagmin, A. (1845) Kirgiz-kajskskie stepi i ih zhiteli. Sankt-Peterburg. T. VI. S. 77. [Yagmin, A. (1845) Kirghiz-Kaisak steppes and their inhabitants. Saint Petersburg. Vol. VI. P. 77.] (in Russian)

Yıldırım, T., Çifci, M. (2012) Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan alet-eşya adları. Turkish Studies. Cilt 7. Sayı 2. S. 1229–1249. (in Turkish)

Zhiyebayeva, A.B. (2014) Qazaq tilindegi arab, parsy sozderining termindenui. Almaty: Qazaq universiteti. 168 b.
[Zhiyebayeva, A.B. (2014) Terminologization of Arabic and Persian words in the Kazakh language. Almaty: Kazakh University. 168 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.05.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 27.09.2026.

Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2026.

© Қайрат А.А., 2026

